Социолошки йреїлед, vol. XLV (2011), no. 1, стр. 67–100

Слободан Антонић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

УДК: 316.812.34
Научна крийика
Примљено: 18. 4. 2011.

„ИСТОПОЛНЕ ПОРОДИЦЕ“: ИЗАЗОВ ЗА НАУКУ

(Зорица Мршевић: Ка демократском друштву: истополне породице. Београд: Институт друштвених наука, 2009., стр. 175)

У овој књизи Зорица Мршевић описује промене правног регулисања заједнице истополног пара (м/м и ж/ж) у различитим земљама Европе и Америке. Иако ауторка, одмах на почетку, каже да „опредељење да се излажу правне институције у светлу динамике најновијих промена још увек не значи и њихову промоцију“ (стр. 16), њен вредносни став је веома јасан. Она се, наиме и сама залаже „за престанак дискриминације истополних особа и омогућавање да уживају исту породично правну регулативу, заштиту и сигурност као и разнополне породице“ (157). Иста правна регулатива, доследно схваћена, значи проширење институције брака и на истополне парове.

Књига указује на три институционална корака која воде „престанку дискриминације“ и успостављању равноправности „истополних“ и „разнополних породица“. Први корак је увођење установе *кохабиīације* (рецимо, Француска, 1998). У овој институцији, права и дужности хомосексуалног пара изједначавају се с правима и дужностима невенчаног хетеросексуалног пара без деце. Кохабитација омогућава лезбигеј[1] паровима право на здравстено осигурање, право на посету партнеру у болници, право да се не сведочи против партнера, право да се наследи имовина по тестаменту, итд. Слична кохабитацији је и институција *ūарīнерскоī домаћинсīва*[2] у САД. То је јавно оглашавање заједничке посвећености моногамној, трајној вези. Посебна имовинска и друга права и обавезе партнера регулишу се склапањем паралелних, грађанскоправних уговора (joint

[1] Овај термин (lesbigay) у последње време се користи и у социолошкој литератури (Stacey and Biblarz, 2001). У овом чланку ћу га употребљавати упоредо с терминима као што су „истополни пар“ и „м/м и ж/ж заједница“.

[2] Сматрам да је израз „партнерско домаћинство“ прикладнији превод за „domestic partnership“, од израза „домаћег партнерства“, који је ауторка користила.

survivalship contract), којим се уређује и деоба имовине у случају раскида везе (85).

Други корак напред у „престанку дискриминације“ представља институција *регистрованог партнерства* (Чешка, Данска, Финска, Немачка, Луксембург, Норвешка, Словенија, Швајцарска, Нови Зеланд итд). Ова институција се у популарној штампи често зове „геј брак“ (gay marriage), иако то није институција правог брака. Наиме, овде су изједначена права и дужности лезбигеј пара са готово свим правима и дужностима венчаних хетеросексуалних парова – укључив и право на партнерову пензију, право на социјално осигурање преко партнера, потпуна узајамна наследна права, право на издржавање у случају раскида, пореске олакшице, право на боловање ради неге партнера, као и обавезу издржавања партнера и дужност бриге о болесном партнеру. Ипак, једно право је остало изван домашаја хомосексуалног пара – право на усвајање деце.

Коначно, трећи корак, који означава потпуни „престанак дискриминације“, јесте *истополни брак* (који, у формалном или фактичком смислу, постоји у Холандији, Белгији, Шведској, Шпанији, Исланду, Британији, Канади, Јужноафричкој републици и у пет држава САД). Он подразумева изједначавање свих права и дужности лезбигеј пара са венчаним хетеросексуалним паровима, укључив и право на усвајање деце или право на бесплатну (дотирану) асистирану оплодњу.

То прогресивно освајање „равноправности“ подржавају, према речима ауторке, и високе политичке институције САД и ЕУ. Иако се „ЕУ не бави породичним и брачним односима и не постоји основ да се било која земља натера да озакони истополни брак или истополне заједнице“ (107), Европски парламент је у више наврата доносио препоруке земљама чланицама у вези овог питања. Тако је још 1994. донета „Резолуција о једнаким правима за хомосексуалце и лезбејке“ у којој се „препоручује крај свих ограничења права лезбијки и хомосексуалаца да буду родитељи, усвајају децу или их узимају у храњеништво“ (24). А 4. септембра 2003. Европски парламент је поново позвао чланице ЕУ „да укину све врсте дискриминација, законске или *de facto*, које трпе хомосексуалне особе, посебно по питању права на брак и усвајање“ (17).

Сличан став према овом питању има и председник САД, Барак Обама. „Обама мисли да би гејеви и лезбејке требало да имају једнако право на усвајање деце као хетеросексуалци“ (66), каже ауторка и цитира његове речи: „Морамо да подржимо и ојачамо ЛГБТ породице, јер равноправност у вези, породици и приликом усвајња није неки апстрактни принцип – него се ради о томе да ли ће милиони Американаца поносно живети у слободи“ (8. фебрар 2008; 66). Уопште, борба ЛГБТ Американаца за своја права и успеси који су они у томе постигли, за ауторку је светао пример јер „даје наду мушкарцима и женама широм света који настоје да остваре боље сутра за себе и своје вољене“ (101).

Из такве визуре посматрано, кохабитација и регистровано партнерство се виде углавном као „претходница увођењу истополних бракова“. Они се, по речима ауторке, „данас сматрају помало превазиђеним“ (22), иако су они, као етапе развоја, свакако „знак демократичности једног друштва“ (23). Ипак, геј и лезбо заједнице иду даље од ова два прва почетна корака, истичући као свој коначни циљ признање пуноправног брака. Тако је у Ирској, само дан након што је објављен Закон о грађанском партнерству – којим су лезбигеј партнери добили сва брачна права осим усвојења (види 135-6) – уследио марш ЛГБТ особа у центру Даблина, под називом „Понос и предрасуде“ (Pride and Prejudice). „Маса је непрестано скандирала: `Шта хоћемо? Брак. Када хоћемо? Сада!`“(137). Лезбигеј заједница се бунила због „стварања друштва са две неравноправне категорије људи“ и због тога што се „дискриминација лезбејки и геј мушкараца наставила са објављивањем Закона о грађанском партнерству. (...)Чињеница је да је Влада дала нека права истополним паровима још увек је далеко од једнаких права“, наводе се речи представнице једне ЛГБТ организације (137).

Ауторка разматра и критике увођења ових институција и отпоре редефинисању установе брака. Она их повезује с феноменом који назива „моралном паником“ и „појавом фанатичне религиозне искључивости“ повезане с „механизмима масовних пропагандних кампања које су некада претходиле злочинима“ (45). У том смислу, ауторка највише прозива Ватикан (стр. 37; 39; 48; 50-55), који оптужује да је „својевремено анатемисао локомотиву, а железницу сматрао ђаволовим изумом“ (50), а сада напада истополне бракове (што ауторка назива „денунцирањем“; 53). Она тврди да постоје „они који конструишу моралне панике“ (50) и да се „у моралној паници нуде псеудоанализе које, уместо да повећају ниво образовања људи по појединим питањима, стварају моралну панику“ (51). Ауторка с одобравањем наводи став „активиста људских права који те нападе карактеришу као начин промовисања хомофобије и нетолеранције“ (52) и сама сматрајући да је реч о „подржавању сексистичке и хомофобне дискриминације“ (55) и „религиозној хомофобији која ће постати алиби за све оне који желе да наškоде гејевима“ (56).

* * *

У разматрању ове књиге усредсредићу се првенствено на њену социолошку саставницу. Њену правну страну оставићу стручњацима за ту област. При томе, не могу а да не изразим чуђење над формом ове научне монографије. Наиме, у завршном списку литературе названом „Извори“ (167-181), уз одељак „Новински текстови и интернет извори“ (168-180) и одељак „Документа“ (181), постоји и за научну монографију кључни одељак који се зове: „Књиге, поглавља у књигама и стручни текстови“ (167-8). У њему је наведено свега 25 одредница, што је

прилично мало, ако се имају у виду уобичајени стандарди научних монографија. Штавише, од 25 одредница њих 9 су научни текстови саме Зорице Мршевић, који су заправо већином укључени у ову монографију. Од осталих књига помињу се и неке које тешко да могу да спадају у научне студије, као што је књига Драгољуба Мићуновића *Моја политика* (2005), књига Барака Обаме *Смелост наде* (2008) и књига Мајкла Вилхојта (Michael Willhoite) *Татин цимер* (*Daddy's Roommate*) – заправо, сликовница за децу, у којој се описује живот једног дечака са оцем и његовим геј пријатељем.

Што је посебно необично, међу ових 25 „књига, поглавља у књигама и стручних текстова“, ако изузмемо текстове саме Мршевићеве, *ниједна* одредница није стручни (научни) рад из области права. Мршевићева, наиме, није навела ниједног другог правног научника, ниједан текст објављен у неком стручном правном часопису нити иједну научну књигу из области права, који разматрају ово питање. Читава књига је, заправо, написана само на основу писања штампе и интернет извора (који не укључују научне часописе). Ако имамо у виду да је ова тема присутна у стручној правној периодици и издаваштву, помало чуди да су рецензенткиње ове књиге[3] дале зелено светло за рад који садржи тако скромну научну апаратуру. Није лако разумети како је могуће да се као „научна монографија“ препоручи рад чије правно језгро представља коментарисање различитих судских одлука и правних спорова *искључиво* на основу писања штампе.

Не знам да ли је такав однос према научним референцама у правној науци прихватљив, али не бих могао да кажем да у социологији јесте. И као што ће се видети, део проблема са овом књигом и произлази из тога што се *сва* искуствена психолошка и социолошка истраживања поменута у овој књизи цитирају *искључиво* из дневне штампе (или из интернет издања). Ма колико ова тема још увек била нова за нашу научну заједницу, то никако не оправдава овакав начин њене обраде, који искључује реферисање на научну литературу чак и у елементарном (формалном) смислу те речи.

Социолошки аспект ове књиге – који обухвата бар једну њену трећину – резимиран је следећом реченицом, која описује природу друштвене промене услед увођења нових правних института: „У социолошком смислу ту би се пак радило о амандманима на постојеће друштвене уговоре како међу половима, тако и између једне специфичне друштвене групације идентификабилне на основу сексуалне оријентације и родног идентитета с једне, и државе и шире друштвене зајед-

[3] Рецензенти су: Маријана Пајванчић, професорка Уставног права на Правном факултету у Новом Саду, Марија Драшкић, професорка Породичног права на Правном факултету у Београду (и судија Уставног суда), и Олга Цвејић, професорка Породичног права на Правном факултету у Новом Саду.

нице, с друге стране“ (152). Дакле, ауторка тврди да се један од основних друштвених уговора – „полни уговор“ (Пејтмен, 2002) овим правним изменама и сам мења, и да се, уз то, склапа још један, нови друштвени уговор, и то између државе и одређене специфичне друштвене групације (лезбигеј заједнице).

Пошто је читава реторика друштвеног уговора једна теоријска (премда корисна) фикција, да се спор не би водио око фикција и тако губила његова веза са стварношћу, моја ће се критика социолошких аспеката ове књиге усредсредити на три конкретна социолошка питања: 1. на ауторкино погрешно схватање природе хомосексуалног понашања и хомосексуалног идентитета; 2. на ауторкино настојање да изврши редефиницију брака као друштвене институције; и 3. на ауторкино неадекватно представљање истраживања развоја деце одгајаних у лезбигеј породицама. Сваком од ових питања биће посвећено по једно поглавље у овом раду.

Питање хомосексуалног понашања и идентитета

По овом питању ауторка заузима типично *есенцијалистичко* становиште. Оно почива на идеји да су људи урођени хетеросексуалци или хомосексуалци (евентуално бисексуалци). Њихово хомосексуално или хетеросексуално понашање је ствар природе, не социјализације. Зато је оно суштински непреносиво, укључив и са одраслих на децу. У слободним (нерепресивним) друштвима, у пубертету, са појавом сексуалности, развија се и сексуални идентитет, који остаје целог живота. Геј и лезбо заједница је репрезент бар 10 посто становништва. Они, као мањина, не смеју бити ускраћени ни за једно право – баш као што то не чинимо ни онима који су леворуки.

Овај облик биолошког детерминизма широко је заступљен и у књизи Зорице Мршевић. Тако је, по њој, хомосексуалност „само мањински варијетет нормалне људске сексуалности“ (18). И животиње имају хомосексуалне односе (19-20), рецимо: жирафе, мајмуни, китови и лабудови (20). Није реч само о случајним и краткотрајним односима, већ и о „истополним партнерствима која могу трајати врло дуго, па и доживотно“ (20). „Готово половина парова лабудова је истополна“, а „то исто је чињеница и са више од половине пингвина“ (21). Истополни парови животиња често одгајају и младе. „Мушки фламингоси и лабудови понекада су са женкама своје врсте само једну ноћ, па кад оне снесу јаја има случајева да их мужјаци чак отерају да би сами излегали и одгајали младе своје врсте“ (21). Истополна партнерства код животиња „у многим случајевима у ствари представљају незаобилазну помоћ у преживљавању врста. Понекад пар мушких птица може одгајати заостала јаја, које су женске птице одбациле или када су страдале. У случајевима фламинга, на пример, два мушка фламингоса могу да покрију већу територију од оне коју покрива мешовити пар, чиме омогућавају ве-

ћем броју пилића да буду отхрањени и да одрасту“ (20). Ови „не мали демографски капацитети таквих заједница“ (19) могу бити од користи и за људе. „У европским земљама ниског наталитета истополне заједнице уочене су као још један демографски вредан потенцијал за стварање и подизање потомства који завређује да буде подржан“ (18-19).

Пошто је реч о природном варијетету – за који се и у овој књизи, као мера ЛГБТ заступљености, узима 10 посто популације (65) – хомосексуалност је суштински непреносива. „Хетеросексуални људи никада и никако не постају хомосексуални (...)зато што је хомосексуалност постала видљивија и друштвено и јавно прихваћена. Нити јавно приказивање постојања треба крити од деце и омладине јер се она никако не могу ни `заразити`, добити `погрешне идеје` нити изгубити своју хетросексуалну оријентацију ако им је она урођена“ (18; исто и на стр. 155-6).

Како се ради о урођеном природном варијетету, припадницима геј заједнице морало би да се признају сва права као и припадницима других заједница, односно „да се призна да су припадници геј заједице део друштва“ (147), како би се и та заједница интегрисала кроз одговарајући „друштвени уговор“ са државом (152).

Реч је, дакле, о типичној есенцијалистичкој интерпретацији сексуалности, која се састоји од следећег каузалног ланца (Delamater and Shibley Hyde, 1998: 16; Eschoffier, 1998: 130): неке урођене особине – створене било генетски, било услед пренаталног деловања хормона – производе хомосексуалну или хетеросексуалну жељу, та жеља води хомосексуалном или хетеросексуалном понашању, а то понашање, на крају, ствара трајни хомосексуални или хетеросексуални идентитет. Овај каузални ланац, међутим, на свим својим тачкама апсолутизује само једну од састојница узрочног деловања, па је као опис реалности једностран, а као генерализација погрешан.

Наиме, за настанак (хомо)сексуалности, уз наследни (биолошки) чинилац, као важан фактор мора се узети у обзир и средински (социјални и психолошки) чинилац (APA 2008: 2; Murphy, 2000: 84; Bancroft, 1994: 439; Bailey et al., 1993). Објашњење настанка хомоеротских жеља и понашања почива на мултидимензионалном развојном моделу који, уз наследност и пренатални развој, укључује и догађаје у детињству (childhood experiences), као и културни миље (Kauth, 2000; Terry, 1999; West, 1997; Mondimore, 1996; Haynes, 1995; Manosevitz, 1970). Сексуалне жеље, понашања и идентитети нису фиксирани и могу варирати током животног циклуса (Stacey and Biblarz, 2001: 165; Escoffier, 1998: 129; Cohler and Galatzer-Levy, 2000: 421).

Многи мушкарци који су показивали хетеросексуално понашање, након доспевања у затвор укључују се у типичне „`ситуационе` хомосексуалне активно-

сти“ (Stacey and Biblarz, 2001: 165). Такво понашање не може се објаснити „активацијом“ некаквог „геј гена“, односно кроз биолошку детерминисаност (поготово што се највећи део њих, након изласка из затвора, враћа хетеросексуалном понашању). Такође, еротска историја појединих особа тешко је објашњива са биодетерминистичког (есенцијалистичког) становишта. Рецимо, Џоен Лулан (Jo-Ann Loulan), након неуспелог брака, постала је истакнута активисткиња лезбејског покрета, објавивши књиге као што су *Лезбејски секс* (Lesbian Sex, 1984), *Лезбејска сйрасйт* (Lesbian Passion, 1987) и *Лезбејски еройски йлес* (The Lesbian Erotic Dance, 1990). Она је, међутим, у другој половини деведесетих, објавила да је, и за њу неочекивано, поново заљубила у једног мушкарца и са њим ступила у везу (Cotter, 1997). Такве промене у сексуалним жељама и понашању могле би се са, есенцијалистичког становишта, објаснити једино претпоставком да је је реч о (несвесној) бисексуалности која је сукцесивно добијала час хетероскесуални, час хомосексуални вид. Али, такво објашњење – које би се морало протегнути и на случајеве „ситуационог хомосексуализма“ – не само да је одвећ натегнуто, већ и захтева специфичније утврђивање деловања узрочног механизма бионаслеђе – хетеро/хомо/бисексуално понашање.

Такав узрочни механизам, међутим, есенцијалисти још увек нису описали, а питање је да ли је тако нешто уопште и могуће. Сложеност овог питања најбоље се може разумети из спора вођеног око Левејовог извештаја о различитој структури мозга код хетеросексулаца и хомосексуалаца (LeVay, 1991). Левеј је сецирао 41 леш (19 мушких хомосексуалаца, 16 мушких хетеросексуалаца и 6 хетеросексуалних жена), и утврдио да су неки од неурона у хипоталамусној регији мозга већи код хетеросексуалних него код хомосексуалних мушкараца. Пошто су хомосексуалци имали мање неуроне, он је закључио да су ти мали неурони у узрочној вези са хомосексуалношћу ових мушкараца.

Левејовом истраживању су дате бројне методолошке примедбе (види: Cohler and Galatzer-Levy, 2000; Rose, 1996; Byne 1995; Bancroft, 1994) – од тога да је узорак био мали, преко чињенице да је сам вршио мерења величине неурона (што је неуобичајено за медицинска истраживања, поготово када појам величине неурона није технички стандардизован), до најважније примедбе у експерименталним наукама, а то је да у више других истраживања нису добијени исти налази. Међутим, чак и ако бисмо узели да је истраживање било методолошки беспрекорно, остаје питање какав је стварни смер узрочне везе између величине неурона и сексуалног понашања. Наиме, и само понашање изазива промену у величини неурона – рецимо, део мозга задужен за пипање није исти код слепих и здравих људи (Satinover, 1999). Такође није јасно да ли чињеница да су свих 19 хомосексуалаца умрли од компликација услед сиде може имати неке узрочне везе са величином неурона у дотичном делу мозга (INAH3 секција хипоталамуса; Ban-

croft, 1994). Коначно, чак и ако се претпостави да смер узрочности иде од величине неурона тог дела мозга ка понашању, није јасан механизам узрочног деловања те групе неурона на тип сексуалног понашања који подразумева преваленцију у избору пола сексуалног партнера (Gabard, 1999: Bancroft, 1994: 438).

На сложеност каузалног механизма који води до одређеног облика сексуалног понашања указују и истраживања сексуалности једнојајчаних близанаца. Они имају једнаку генетску структуру, делили су исту постељицу у мајчиној утроби и већина њих је расла у истим породичним и друштвеним околностима. Ипак, ако је један једнојајчани близанац хомосексуалне оријентације, други ће бити исте усмерености у 38 посто случајева (Bailey et al., 2000) до највише 50 посто случајева (Bailey and Pillard; 1991; Bailey et al., 1993). То значи да се у преко половини случајева, без обзира на истоветно биолошко наслеђе, па и социјално окружење, сексуална оријентација развила услед различитих личних, психичких и физичких искустава (насиље, вршњачки контакти, сексуални догађаји, несреће, болести итд), тј. услед јединствених догађаја (unique environment). Такође, велико шведско истраживање, које је укључило 7.600 близанаца, показало је да породично и социјално окружење, у ком су близанци одрасли, објашњава 0-17 посто избора сексуалног партнера, генетски чиниоци 18-39, а јединствени догађаји 61-66 посто (Lengstrцm et al., 2010).

Све ово сведочи да се људска сексуалност не може сводити само на биолошке факторе („урођеност“), већ да су средински чиниоци и те како важни за уобличавање различитих сексуалних оријентација. У том погледу, људи свакако утичу једни на друге. Зато се никако не би могао искључити, као што то чини Зорица Мршевић, утицај одраслих на децу када је у питању њихово сексуално понашање, па у крајњем и сексуална оријентација[4].

Овде још само ваља напоменути и то да је ауторкина представа о вези сексуалности са сексуалним идентитетом, затим са припадношћу некој друштвеној групи (геј или лезбо заједници) и на крају са појединачним или колективним правима те групе, поприлично једнострана. Из истополне еротичности, или из повременог или редовног упражњавања неког сексуалног чина, не мора да аутоматски следи никакав посебан, а још мање трајан идентитет (Weeks, 1995: 50). Поготово не следи припадност друштвеном и политичком покрету центрираном око тог идентитета. Уз биодетерминистичку представу сексуалности, ауторка, као што

[4] Рецимо, нека истраживања сексуалне злоупотребе дечака од стране одраслих, показала су да је рани хомосексуални контакт те врсте у корелацији са доцнијом хомосексуалношћу. Половина испитаника који су изјавили да су у детињству имали сексуално искуство са старијим мушкарцем, и сами су се касније идентификовали као хомосексуалци, или су били укључени у хомосексуалне активности. (Johnson and Shrier, 1985; Van Wyk and Geist, 1984; наведено према: Morgan, 2002: 83)

смо видели, заступа и „мит о идентитету“. Он подразумева да једном исказана истополна еротичност нужно води преузимању типичних друштвених улога, односно типичних образаца сексуалног и друштвеног понашања (DuBay, 1987) – укључив и, на крају, захтев за признање „истополног брака“, као и његово коришћење.

Али, као социолози који знају да је изградња идентитета не само индивидуални, већ и друштвени процес, не можемо сметнути с ума ни чињеницу да те обрасце понашања и идентитета, данас, настоје да прескриптивно дефинишу углавном активисти одређеног друштвеног и политичког покрета. Могло би се рећи да они врше двоструки социјални притисак. На „доле“, тј. на сваког појединца који има (или је имао) хомоеротске жеље или искуства, да преузме одређени идентитет и с њим повезане сексуалне и друштвене улоге. И на „горе“, тј. према држави, да јавна власт призна дотични покрет за репрезента читаве једне специфичне популације (коју, према наводима ових активиста, чини бар 10 посто становништва[5]), и да, затим, склопи са тим покретом одговарајући „друштвени уговор“. Тако се од сексуалних жеља и пракси, хетерогених по својим појавним облицима, конструише „квазиетничка групација“ (Queer Nation) – са сопственим симболима (заставе и грбови) и сопственим политичким и културним институцијама (НВО, лоби групе, фестивали, јавни маршеви итд; Gamson, 2002: 516; Weeks, et al., 2001: 14).

Ова групација, као и све партикуларне интересне групације, даје одговарајућу идеолошку (поједностављену, искривљену, па и нетачну) интерпретацију стварности. Та интерпретација се покушава промовисати као јавни „режим истине“ и зато њени делови непрестано круже јавним простором. Али, друштвени научник ипак не може да преузме здраво за готово такве интерпретације и да их угради као саморазумљиве претпоставке у своје научне радове. Биодетерминизам, есенцијализам, мит о идентитету и друге уобичајене састојнице дискурса покрета „ЛГБТ ослобођења“ нису несумњиве научне истине и не могу се некритички преузимати и понављати у научним делима. Постоје добри разлози за мишљење да је управо то ауторка ове књиге учинила.

---

[5] И у овој књизи се, као што смо већ навели, оперише са „митских 10 посто“. Али, релевантна истраживања показују далеко мању стопу хомосексуалности. У САД, искључиво хомосексуално понашање током неколико последњих година, према више истраживања, имало је до 3 посто мушкараца, а хомосексуално искуство током живота до 5 посто, док су одговарајуће бројке за жене 1,6 и 3,5 (Black et al., 2000; Seidman et al., 1994; Laumann et al., 1994; Billy et al., 1993; Johnson et al., 1992). Што се тиче хомосексуалног идентитета (укључив и бисексуални), он у САД не прелази 2,8 посто за мушкарце и 1,4 за жене (Laumann et al., 1994; Leigh et al., 1993). Ове бројке се, наравно, могу проблематизовати уз образложење да се испитаници и даље устручавају да се изјасне о својим хомосексуалним активностима. Али, стигматизација ЛГБТ особа у САД је данас мала и тешко је претпоставити да она битније утиче на добијени ниво хомосексуалности.

Редефиниција брака као друштвене институције

Ауторка у овој књизи институцију брака своди на јавно потврђен уговор двоје људи чији је основни предмет (и циљ) љубав двоје партнера. У закључку књиге, наиме, ауторка јасно каже да је „брак пре свега заједница узајамне љубави и посвећености, а не примарно и једино заједница различитих полова“ (157). Она сматра да законодавци треба да „створе климу и простор у коме два људска бића која су изабрала једно друго могу да изразе своју љубав“ (136). Али „љубав нема полну или сексуалну оријентацију и треба да буде обухваћена и призната у свим својим начинима изражавања“ (110). Мора се прихватити да и „истополни људи“ имају „право на љубав“ (147), односно „право је људи да се воле и живе са другом особом истог пола“ (23). Одбијање тога је „неприхватање чињенице да су људска права намењена свима и да су недељива, тј. да се не могу умањивати или признавати парцијално“ (109). Признање лезбигеј паровима права на брак и усвајање деце јесте само „правно нормализовање њиховог статуса“ и престанак „дискриминације на основу сексуалне оријентације“ (17).

По ауторки, право на брак није у вези са репродуктивним капацитетом супружника. „Ниједној одраслој особи не може да се забрани склапање брака само зато што не може или не жели да има децу“, каже Зорица Мршевић, тумачећи једну судску одлуку (81). „Немогућност или одсуство жеље да се имају деца уопште не умањује правну легитимност воље да се ступи у брак“ (81). Стога чињеница да истополни партнери не могу да буду биолошки родитељи не може да буде разлог за ограничење њиховог приступа установи брака (81).

Ауторка одбија и аргумент да би омогућавање уласка геј и лезбејских парова у институцију брака утицало на статус (односно углед и привлачност) те установе. Она одбацује „упозорења да су институције брака и породице `доведене у питање` признавањем неког вида легалитета истополним паровима“, тврдећи чак да „реакција на постојање правне регулативе хомосексаулних веза не може да делује спречавајуће на заснивање хетеросексуалних породица ни у најмањим размерама, па ни у појединачним случајевима“ (18).

Уопште, по мишљењу Зорице Мршевић, „истополна партнерства нису погубна за традиционалне породичне вредности“ (17). Легализација таквих партнерстава је „резултат потребе и интереса сваког друштва да што већем броју људи правно омогући да живи у стабилним, породичним, правно признатим и регулисаним заједницама“ (17-18). Тачно је да „резултати истраживања говоре такође и да су заједнице истополних парова нестабилније и краткотрајније од бракова разнополних људи“, али то је управо због тога што „венчани парови имају на располагању разне привилегије, друштвено признање и друге предности које их дуже задржавају заједно“ (82). „Хомосексуални парови немају законску могућност да остваре све те предности и друштвене повластице омогућене хетеросек-

суалним паровима, што сигурно више доприноси повећаној нестабилности од самог карактера односа“ (82). Због тога ауторка сматра да „не обезвређују неконвенционалне породице својим постојањем вредности традиционалне породице, већ су те вредности много више обезвређене настојањима да се породична регулатива ограничи и учини ексклузивно приступачном само хетеросексуалним паровима“ (18).

Овакво схватање институције и функције брака је једнострано и у основи погрешно. Оно, као прво, своди брак на јавну потврду уговора двоје људи. Како је за склапање уговора, рецимо о куповини неке робе, небитан пол уговарача, из тога се закључује да ни за брак, као један облик уговора, пол уговорних партнера не сме бити препрека за склапање облигације.

Међутим, брак није јавно оверен уговор два партнера, већ посебна друштвена институција (Scruton, 2006; Stewart, 2006; Eastman, 2006) у коју се ступа на основу одговарајућих специфичних, правно формалних квалификација. Отуда се питање брака не тиче једнакости *индивидуалних* људских права, већ формално испуњених услова једног *йара* за улазак у одређену институцију. Као што то упозорава професор права Џон Истман (John Eastman), „питање о природи и досегу брака не може се једноставно посматрати као питање индивидуалних права, тако да они који заступају такво мишљење не схватају нити институцију брака, као ни историјску улогу друштва у подстицању те институције и у уживању користи од ње“ (Eastman, 2006: 246).

Наиме, нису све друштвене институције отворене за свакога, па у том смислу не постоји апсолутна једнакост приступа свакој институцији[6]. Старачки дом, факултет, гласање на изборима, обданиште, спортски тим и друге друштвене установе, захтевају да се претходно испуне одређени, често веома *формализовани услови* да би се у њих ушло. А формални услови за приступ друштвеној институцији зависе од њених функција[7].

Институционални, а не искључиво приватноуговарачки карактер брака најбоље се може разумети паралелом са институцијом избора. Функција избора јесте да се на демократски и рационалан начин донесу политичке одлуке. Демо-

---

[6] Основна идеја једнакости и јесте да се једнаки морају третирати једнако, а неједнаки неједнако (Arist. *Eth. Nich.* 1131a; српски превод, Аристотел, 1980: 118). Али, шта је једнако, а шта неједнако зависи од *конїекс̄ша*, тачније од институције. Рецимо, сваки човек има *једнако* право на слободу. Али, не и криминалац. Није дискриминација уколико се преступнику, на законити начин, привремено одузме слобода. А ко је преступник, а ко не, зависи од *инс̄ш̄иїуције* кривичног законика. Дакле, једнакост је неодвојива од контекста, а контекст од институције. Зато је управо институција оквир који одређује садржину захтеване једнакости.

[7] „Поставити питање какву функцију нешто има значи тражити одговор на питање коју друштвену потребу оно задовољава» (Диркем, 1972: 93).

кратска компонента функције избора имплицира опште право гласа. Али, њена компонента везана за рационално доношење политичких одлука ограничава то право само на одрасле. Стога је кључни формални услов за гласање то да бирач има (рецимо) 18 година.

Тако је и са браком. Тачно је да је једна од функција брака јавна подршка нечијој љубавној (сексуалној) вези. Али, то није *једина* функција брака. Друга његова, и то далеко важнија друштвена функција јесте *подршка у рађању и одгајању деце*. А нужни услов да би неки пар имао децу (а затим их одгајао) јесте да супружници припадају различитим половима. Зато је разнополност кључни формални услов за улазак у институцију брака.

Важно је разумети логику функционисања и попуњавања друштвених институција. У првом кораку се, дакле, из друштвене функције институције изводи нека кључна особина коју треба да поседује онај који у њој треба да делује. Рецимо, код институције избора, из функције рационалног политичког одлучивања произлази рационалност као пожељна особина. Али, рационалност се не утврђује на *индивидуалном* нивоу, већ према општим особинама две категорије становништва. То је други корак, у ком се грађани неке државе деле на одрасле, за које се претпоставља да су довољно рационални, и на децу, за коју се претпоставља да нису још довољно рационална. Иако има сасвим разборитих седамнаестогодишњака, као што има и сасвим неразборитих педесетогодишњака, закон не улази у индивидуалну рационалност појединачних лица. Он оцењује да је само *категорија* одраслих довољно разборита да њени припадници могу да добију право гласа. Стога, у трећем кораку, законодавац, као демијург институције, прави формалну разлику између деце и одраслих, повлачећи границу на 18 година старости.

Исто је и са установом брака. Његова друга друштвена функција је, као што смо видели, подршка у рађању и одгајању деце. Посматрани *као категорије*, парови м/ж имају 1. *потенцијал* да роде децу и 2. *потенцијал* да их друштвено успешно одгајају. Парови м/м и ж/ж немају потенцијал бр. 1, док им је потенцијал бр. 2 ограничен. То је унутрашња, институционална логика зашто парови м/м и ж/ж, као категорије, немају приступ установи брака.

То може бити на појединачном нивоу неправедно. М/ж парови старији од 70 година такође не могу да имају децу. Исто, неки м/ж парови као биолошки родитељи одгајају децу веома рђаво, горе него што би то радио неки савестан и посвећен м/м или ж/ж пар. Али, као што је већ речено, разлика у приступу установи брака направљена је на основу категорија, не по индивидуалним капацитетима. И као што друштвена установа бирачког права не гледа на појединце, већ на формалне категорије (деца-одрасли), тако и друштвена установа брака не гледа

на појединце, већ на формалне категорије (разнополни и истополни пар, дијада а не тријада, старији од 15 година итд).

Наравно, ако се некоме ови услови уласка у институцију чине неправедним, он може да предложи реформе. Али, треба имати у виду да су реформе ових установа могуће само до извесне мере. Могуће је, рецимо, уместо формалног услова за приступ (преко категорија), увести индивидуални приступ. На пример, неки факултети или спортски тимови немају формалне услове уписа, већ прописују само индивидуални тест способности за сваког кандидата. Али кад боље размислимо, схватамо да оваква индивидуализација није подобна за установе као што су избори или брак. Наиме, идеја да се помоћу неког индивидуалног испита пресуђује да ли је неки појединац довољно рационалан да буде бирач, или пак неки пар довољно заљубљен, плодан и посвећен да би био родитељ, није нешто што би се допало највећем броју људи. Дакле, индивидуалан приступ овде је искључен.

Но, решење није ни у укидању свих формалних услова приступа. Из тога што је формална граница од 18 година неправедна према многим политички рационалним тинејџерима, не следи да треба укинути *сваку* старосну границу за учешће на изборима. Такође, из тога што се поједини м/м и ж/ж парови више воле него поједини м/ж парови, или више желе децу, или се може замислити да би се старали боље о њима, не следи да треба укинути *сваки* услов за ступање у брак. Оно што се реално може учинити јесте или прилагођавање формалних услова приступа, или увођење нових институција у којима ти услови нису битни.

Рецимо, у првом случају, може се спустити граница између одраслих и деце на 16 година. Или, у другом случају, може се увести нека другачија институција, попут кохабитације или грађанског партнерства, у којој неће постојати (разно)полно ограничење приступа. Али, зато што кључни формални услови за приступ друштвеној институцији зависе од њених функција, није могуће укинути кључни формални услов и, *истовремено*, задржати дотадашњу функцију институције. Са променом кључног формалног услова, наиме, мењају се и карактер и функција институције.

* * *

Ово ће бити јасније ако се подсетимо најважнијих функција брака које се тичу деце (уз помоћ Stewart, 2006: 17-20; Scruton, 2006), а затим погледамо последице редефинисања брака и уклањања кључног формалног услова за улазак у ову институцију.

Прво, брак је друштвена институција која обезбеђује да дете подижу *његова* мајка и *његов* отац. То је, начелно, са становишта интереса самог детета и бриге о њему, боље него да га подижу особе које му нису биолошки родитељи (Антонић, 2011).

Друго, брак не само биолошки, већ и друштвено производи људе (Gallagher, 2004: 44). Он ствара нове и социјализоване чланове заједнице. Друштвена функција брака је стварање следећег поколења, не пуко имање деце. Подизање деце није производња беба, већ њихово „претварање“ у одрасла, социјализована бића. Зато друштво преко институције брака подстиче *одговорно родитељство* (Eastman, 2006: 259). У том процесу и отац и мајка имају своје специфичне полне (или родне) улоге.

Треће, брак је друштвена институција која подржава такво зачеће и рађање деце код којег партнери унапред прихватају обавезе према детету. За друштво, свако дете рођено у браку има и оца и мајку који ће се о њему бринути. Дете рођено ван брака најчешће има само мајку.

Четврто, зачеће је скопчано са сексом, а секс са страшћу. Али страст – која често није ни рационална, ни одговорна – неће да гаји дете, нити да брине о мајци. Кроз брак, међутим, приватна страст се спаја са јавним преузимањем одговорности за њене учинке. Тако сексуални однос у браку постаје друштвено признат. Но признатост је у функцији обезбеђења деце, она не постоји због некакаве специфичне врсте сексуалног задовољства партнера или због њиховог друштвеног угледа.

Пето, подизање деце траје најмање петнаестак година и скопчано је са озбиљним напорима и трошковима: емоционалним, временским и финансијским. Жена или мушкарац могу сами да подижу дете. Али, и за њих, и за децу, као и за друштво, најбоље је да то раде удвоје. Друштво кроз установу брака подстиче такве специфичне, финансијске, обитавајуће (стамбене) и емоционалне (сексуалне) заједнице.

Шесто, институција брака отежава раздвајање родитеља из површних и непромишљених разлога. То омогућава да се боље чува заједница која директно брине о добробити деце и стварању нових, социјализованих чланова друштва.

Седмо, брак обезбеђује социјалне улоге *мужа* и *жене*. Установа брака трансформише мушкарца у мужа (и оца), а жену у супругу (и мајку). Друштво подржава ту врсту трансформације, зато што се њом преузимају одговорности и улоге нужне за оптималну биолошку и социјалну прокреацију.

И осмо, брак, преко прескриптивне категорије *верности*, подржава сексуалну ексклузивност партнера. Верност је за друштво добра зато што обезбеђује да децу гаје биолошки родитељи, смањује ризик од сексуално преносивих болести и јача узајамну привржености супружника. За друштво је верност позитивна особина зато што усмерава трошење ресурса – времена, новца и емоционалне ангажованости, првенствено на оне сексуалне везе које воде друштвено одговорном родитељству. А основна функција брака је управо то – друштвено одговорно родитељство.

Редефинисање брака као равнодушног према прокреацији (тзв. бесполни концепт брака[8]), међутим, води кидању суштинске везе између брака и одговорног и друштвено подржаног биолошког родитељства. Ако би брак, наиме, био само институција партнерске љубави, а не и установа за рађање и подизање деце, друштво са таквим концептом брака може доћи у опасност да угрози сопствено демографско обнављање. "Репродукција може бити ствар избора за појединце, али не и за друштва. Друштва која нису имала `довољно` беба, нису ни преживела. А бебе ће најпре порасти до функционалне зрелости ако се о њима брину и мајка и отац" (Gallagher, 2004: 46). Људи су, дакле, слободни да изаберу да ли желе да имају децу или не. Али друштво такву слободу нема. Оно *мора* да има децу како би се репродуковало. Брак је управо она установа која то обезбеђује.

Тврдња да промена концепције брака, као основне репродуктивне установе, неће утицати на саморепродукцију друштва није утемељена. „Истополни бракови" су, историјски, новија појава, не старија од десетак година, и просторно веома ограничена, да бисмо већ сада могли јасно да измеримо демографске учинке те појаве. Према прегледу саме Зорице Мршевић, почетком 2009, пунопоравни истополни брак је био законит само у Холандији, Белгији, Шпанији, Канади, Јужној Африци и у америчким државама Масачусетс и Конектикат (34; на следећој страни ауторка овим земљама додаје и Шведску). Правно бесполни концепт брака је, стога, појава веома кратке историје. „Холандија је постала прва земља која је признала пуноправни брак истополним паровима 2001. године" (35), али усвајање деце и истополним паровима у Холандији је омогућено тек 2009. године (32). „У Белгији је геј брак дозвољен 2003. године" (35), али је право на усвојење истополним паровима дато тек 2008. године (43). „Шведски парламент је, према очекивањима, озаконио истополни брак почетком 2009. године" (35). Масачусетс је легализовао истополне бракове 18. новембра 2003, а Конектикат 10. октобра 2008. (93).

Дакле, бесполни концепт брака, у социјалном смислу (а поготово у историјском), тек што је уведен. Демографске промене се не дешавају преко ноћи. Зато је, најблаже речено, преурањено тврдити да „не постоји никакав уверљив доказ о повезаности пада склапања хетеросексуалних бракова услед омогућавања лицима хомосексуалне оријентације да озаконе своје заједнице", односно да „реакција на постојање правне регулативе хомосексуалних веза не може да делује спречавајуће на заснивање хетеросексуалних породица *ни у најмањим размера-*

[8] „Бесполни брак" (genderless marriage; Stewart, 2006) требало би, заправо, превести са „безродни". Али, такав превод на српски исувише би нагињао ка неплодности. Стога је боље, зарад веће појмовне неутралности, занемарити уобичајену социолошку пол-род разлику и задржати „бесполни брак" као превод.

ма, ūа ни у ūојединачним случајевима“ (18; подвукао С. А). Одбацимо ли дефиницију брака као генеративне, родилачке, одн. творачке (generative) заједнице (Morgan, 2002: 25) и сведемо ли га само на љубавну заједницу, тиме се битно мења друштвени статус ове институције, чак и ако остала регулатива не буде измењена. А све демографске последице такве промене моћи ћемо да сагледамо тек у годинама које долазе.

Историјски су позната друштва која су своју декаденцију, па и колапс, доживела, између осталог, и због неодговарајућег испуњавања родилачке функције брака. Спарта може бити пример тога. Тамо је постојао моногамни брак, али су мушкарци живели одвојено од жена, у касарнама. Жену су посећивали само ноћу, и то тајно, у једној врсти друштвене игре у којој би били кажњени уколико би њихов поход био примећен (Plut. *Lyk.* 15; превод Plutarh, 1988: 95). Дечаци-кадети, током вишегодишње војне обуке, добијали су ментора, „нешто старијег љубавника, свог `инспиратора`, којем је постајао вољени `слушалац`; у биткама њих двојица су се увек борила раме уз раме и тај облик хомосексуалне љубави показало се као можда најзначајнији састојак ратничке храбрости Спартанаца“ (Рјенкур, 1998:17; види Plut. *Lyk.* 17-8; Plutarh, 1988: 97-8). „Та врста љубави је до те мере била код њих допуштена, да су чак и лепе и честите жене љубиле девојке“ (Plut. *Lyk.* 18; Plutarh, 1988: 98). Спартијати су били беспрекорна ратна машинерија и савршени борци. Али, између осталог и због оваквих брачних и сексуалних обичаја, бивало их је све мање. У време када су доживели први већи пораз, код Леуктре (371. пре Христа), број мушкараца-ратника је већ био пао са десет хиљада на свега хиљаду (Arist. *Pol*. 1270a, 11-12; српски превод, Аристотел, 1984: 44). Првенствено из демографских разлога, Спарта се више није могла војно подићи. Но, демографски колапс овог друштва није се видео одмах, већ је био резултат дуготрајне декаденције. Неодговарајућа родилачка функција брака била је једна од важних саставница тог процеса.

* * *

(Ре)дефинисањем брака само на љубавну (сексуалну) везу, врши се померање нагласка у овој друштвеној институцији са деце на брачни пар (Somerville, 2005: 67). Уз демографске, могуће последице ће бити и ланчани поремећај низа норми и дефиниција у оквиру датог правног и друштвеног система, као и очекивано отварање питања редефинисања неких других аспеката брака.

Када је прва последица у питању, не треба губити из вида да се свака институција састоји од читаве мреже међусобно повезаних норми – формалних и неформалних, мреже која је и сама повезана са другим институционалним појмовним межама (Nee and Ingram, 1998: 19). Не може се променити кључна дефиниција неке установе, а да не дође до ланчане промене читавог низа норми везаних

за њу. Рецимо, ако се из дефиниције брака избаци његова генеративна функција, одмах се отвара питање зашто би се даље забрањивали инцестуозни бракови? Јер, ако је брак само јавно осведочена љубавна (сексуална) заједница двоје (било којих) одраслих људи, зашто би био забрањен брак између брата и сестре, или оца и кћерке. Није ли и ту реч о двоје слободних људи који се „само воле“? (Eastman, 2006: 255-6).

Занимљиво је да се у Масачусетсу, у коме је, као што смо видели, прецедентном судском одлуком 2003. дозвољен истополни брак, законом и даље брани брак блиских рођака (Massachusetts Statutory Code). Али, тај закон на овај начин дефинише недозвољени унутарпородични брак (Chapter 207, Section 1): "Нико не може да ожени своју мајку, бабу, ћерку, унуку, сестру, мађеху, дедину жену, унукову жену, ташту, женину бабу, пођерку, женину унуку, синовицу, сестричину, тетку или ујну". Закон, међутим, не забрањује брак брата са братом, јер се, у време доношења, није могло ни претпоставити да га може склопити мушкарац са мушкарцем (Eastman, 2006: 252 и даље). Поставља се питање – шта сад? Ако је брак одвојен од генеративности и дозвољен брак брата са братом, с којим правом се онда брани брак брата и сестре? Опет, поставља се и питање на основу чега забранити брак брата и брата, када је јасно да код њих не постоји рационална основа забране инцестуозне везе?

Овакве бизарне последице промене дефиниције брака нису једине. Постоји законска претпоставка очинства, која подразумева да је муж отац детета, све док се не докаже супротно (Gallagher, 2004: 56). Када се дете уписује у матичну књигу рођених, муж се аутоматски третира као отац. Са променом карактера брака, међутим, нестаје претпоставка очинства и једино што се уместо тога може успоставити јесте претпоставка родитељства. Тако, када лезбејка у законитом браку са партнерком роди дете, њена партнерка се у дететову крштеницу уписује као „родитељ“. Рецимо, у Масачусетсу, у изводима из матичне књиге рођених више не стоји рубрика „отац“ и мајка“, већ „родитељ А“ (Parent A) и „родитељ Б“ (Parent B; Gallagher, 2004: 69). Сличну препоруку дао је недавно и Савет Европе[9]. Будући да и биолошки отац, ако је познат, има статус родитеља, налазимо се у ситуацији да једно дете има троје родитеља (Gallagher, 2004: 57). Нестанак оца и мајке из крштенице и појава трећег родитеља представљају озбиљну ревизију уобичајене концепције породице, која тиме постаје „бесполна“ и са променљивим бројем „родитеља“.

---

[9] На иницијативу социјалистичке посланице у швајцарском парламенту Дорис Штумп (Doris Stump), Савет Европе је препоручио властима 47 земаља чланица да у својим уредима и документима више не користе "сексистички језик". То подразумева и да се изрази "мајка" и "отац" у документима замене речима "родитељ" или још боље "један од родитеља" (Ernst, 2010; српски превод вести Б92, 2010).

Друга негативна последица је отварање питања редефинисања других кључних аспеката брака. Јер, ако брак више није генеративна институција, већ само јавно потврђени уговор људи који се воле, зашто би га склапале само две особе? Зашто би брак био само трајна, љубавна (сексуална) *двочлана* асоцијација (м/ж, м/м и ж/ж), а не и *тр̄очлана* (мушкарац/жена/жена, жена/мушкарац/мушкарац, мушкарац/мушкарац/мушкарац и жена/жена/жена) или *четворочлана* (м/ж/ж/ж, м/м/ж/ж/, м/м/м/ж, м/м/м/м, ж/ж/ж/ж)? И зашто би се брак заснивао само на сексуалној љубави? Зашто брак не би чинио било који пар који се на одређени начин воли и који трајније живи заједно (пријатељ/пријатељ, сестра/сестра, брат/сестра, мајка/кћерка, отац/син) или одређена група таквих људи (пријатељ/сестра/брат/ујна, мајка/син/стриц/сестра-од-стрица, отац/кћерка/тетка/брат-од-тетке...)?

Ако неко мисли да су овакве даље редефиниције немогуће, или да се не траже, прилично греши. Само годину дана након што је у Масачусетсу, као првој држави САД, дошло до промене у карактеру брака, двоје угледних правника је у једном универзитетском часопису затражило даљу „диверзификацију облика партнерства“ (Suffredini and Findley, 2004: 595). Они су објаснили да се делови сексуалне културе ЛГБТ заједнице разликују од традиционалистичког концепта породице, односно да „једнакост за ЛГБТ особе захтева не само посвећеност у постизању истих социјалних и законских права, која уживају и хетеросексуални појединци, већ и остваривање слободе од дискриминације која произлази из њихове разлике“ (615-6). Стога се аутори опредељују против „претпостављеног примата (supremacy) брачне, дворoдитељске породице (married, two-parent families)“, објављујући неопходност стварања „инклузивне стратегије која се бори за диверзификацију партнерства и признање (статуса – А. С) домаћинства, која, уз једнако право на брак, може да понуди бољу заштиту интереса свих припадника ЛГБТ заједнице“ (618).

Две године доцније (2006), горњем захтеву за укидање „примата дворoдитељске породице“ придружило се на стотине ЛГБТ активиста, али и јавних личности – адвоката, професора, уметника, писаца, новинара. Потписници манифеста „После истополног брака: нова стратешка визија за све наше породице и везе“ (Beyond Marriage, 2006a) кажу да је „борба за право на истополне бракове само један део ширих напора да се ојача безбедност и стабилност различитих домаћинстава и породица. ЛГБТ заједница има довољно разлога да призна да породице и односи не познају границе и никада неће моћи да се удену у један постојећи калуп. Свим породицама, везама и домаћинствима који се боре за стабилност и јачање економске сигурности биће лакше уколико дође до одвајања основног облика правне и економске признатости од брачне и конјугалне везе“. „Ми сањамо заједно једну нову будућност у којој ће сви људи бити истински слободни“, кажу потписници овог манифеста, захтевајући законско признање, између осталог и „посвећених, љубавних домаћинстава у којима има више од једног конјугалног партнера“ и „квир парова који су одлучили да заједно створе и подижу дете са другом квир особом или па-

ром, у два домаћинства“ (модел једног детета које припада двама „квир“ домаћинствима). „Ово није ништа друго до захтев да се, након истополних бракова, признају и полигамна и полиаморозна домаћинства“ (polygamous/polyamorous households), јетко су констатовали критичари (парафраза Kurtza, 2006).

У САД постоји и посебан покрет „полиамориста“, под називом Савез сједињујућих универзалиста (Association of Unitarian Universalists). Он, према тврдњама његових лидера (у: Lattin, 2004), броји 183.000 чланова и залаже се за признање полиаморних заједница. Полиаморија (polyamory) се у овом покрету дефинише као “философија и пракса љубави или интимне везе са више од једне особе у исто време, уз поштење и интегритет“ (Lattin, 2004). Универзалисти се, следећи логику „реформисања“ класичног брака и његовог свођења на уговор сексуалних партнера, питају - ако троје или више људи, слободном вољом жели да успостави трајну и блиску заједницу, зашто би то било ком сметало? Зашто они, као слободни, одрасли грађани, не би имали иста права на брак, или на неку врсту законски признате заједнице, као и сви други? (Lattin, 2004).

Треба рећи да *Америчка унија за їрађанске слободе* (American Civil Liberties Union, ACLU) – једна од најмоћнијих америчких НВО за људска права, са годишњим буџетом од 110 милиона долара (ACLU, 2011в), 200 запослених и 500.000 чланова (ACLU, 2011а) – уз кампању за легализацију лезбигеј брака (ACLU, 2011б), такође показује и много разумевања за „плуралистички брак“. „ACLU верује“, пише у једном њиховом документу, „да кривични и грађански закони који забрањују или кажњавају праксу плуралног брака нарушавају уставну заштиту слободе изражавања и удруживања, слободу вероисповести, и право на приватност у личним односима одраслих људи, који почивају на пристанку“ (ACLU, 1991: 175). ACLU се, ипак, тренутно не залаже за легализацију плуралног брака, већ само одбацује кажњавање консенсуалне полигамије. Али, упозорава Стенли Курц (Stanley Kurtz, 2008), „нема разлога да верујемо да, када дође време, они то неће учинити. Стефан Кларк (Stephen Clark), правни директор огранка ACLU за Јуту, рекао је: `Прича о полигамистима из Јуте једнака је причи о гејовима и лезбејкама који само желе право да живе свој живот`“ (Kurtz, 2008: 182). То значи да иза пуне легализације „геј брака“ природно следи и легализација консенсуалне полигамије/полиандрије, односно „плуралног брака“.

Али, чак ни ту не мора да буде крај редефинисању брака. Ако је брак само озваничена љубавна веза, поставља се питање зашто би се брак односио само на сексуални пар човек/човек? Зашто се он не би тицао сваког сексуалног пара, од којих је најмање један партнер људско биће (човек/пас, човек/делфин, човек/мајмун...). Одговор да су животиње „несвесне“ и да би то било кршење „права животиња“ лицемеран је, јер би се могло закључити како није кршење права животиња ако се нека животиња убије и поједе, али јесте ако се она воли, са њом има секс и на крају се с њом ожени (Eastman, 2006: 256).

Све ове гротескне последице долазе управо због вештачког одвајања генеричке функције брака од његове правне дефиниције, због одвајања суштинске социјалне функције једне друштвене институције од њене правне форме. Заправо, да би се омогућило да једну институцију (брак) користе и парови који, под уобичајеним околностима, никако не би могли у њу да уђу (хомосексуални парови), врши се редефиниција конститутивног одређења саме те институције (одбацује се генеративна димензија брака). Тиме се, међутим, мења и карактер читаве институције. Не може се троугао редефинисати као „геометријска фигура која може имати до четири угла“, а да сама концепција троугла буде сачувана. Не може се брак редефинисати као „озваничена љубавна веза“, а да се тиме не промени и његова природа. Брак чине *муж* и *жена* (као једини пар који може створити дете). Ако га редефинишемо тако да га чине *муж* и *муж*, брак једноставно престаје да постоји.

Истраживања развоја деце одгајаних у лезбијским породицама

Иако Зорица Мршевић заступа бесполну концепцију брака, која је начелно равнодушна према генеричкој функцији ове друштвене установе, она ипак посебну пажњу посвећује питању одгајања деце у истополним заједницама. Она тврди да „није доказано да ће било какве значајне разлике у одгајању деце произаћи као резултат чињенице да су их одгајали родитељи истог пола, а не родитељи различитог пола“ (81). Тиме ауторка ипак посредно признаје да брак није само „заједница људи који се воле“, већ и „заједница за рађање и одгајање деце“. Иако се, дакле, правном концепцијом бесполног брака на једној страни врши његово редефинисање, како би у ту институцију могли да уђу и м/м и ж/ж парови, опет се, на другој страни, покушавају преузети (првобитно одбачене) класичне функције брака, помоћу којих би се м/м и ж/ж парови ипак додатно статусно афирмисали или задовољили извесне потребе или интересе. У том смислу је, за идеологе ове концепције, важно умирити најширу јавност која по правилу верује да одгајање деце у истополним заједницама може имати рђаве последице по саму децу.

Најчешће се мисли да м/м и ж/ж заједнице лоше делују на децу коју одгајају из пет разлога (преглед у: Redding, 2008: 132-3). Прво, постоји бојазан да одрастање у таквим заједницама може да доведе до психолошких или адаптивних проблема код деце, као што су анксиозност, депресија, смањено самопоуздање, или до проблема у понашању, као и да ће истополни стараоци и сами вероватније имати више проблема са менталном стабилношћу, што може негативно да утиче на децу коју подижу. Друго, постоји бојазан да ће остала деца (тј. вршњаци) задиркивати или сасвим одбацити децу која одрастају у таквим заједницама, због чега ће она имати потешкоћа у друштвеним односима. Треће, постоји бојазан да ће деца која одрастају у истополним заједницама имати проблеме с родним идентитетом и вероватније понављати обрасце хомосексуалног понашања. Четврто, сматра се да је за децу најбоље да одрастају у целовитим породицама, са мајком и оцем, јер свако

од родитеља на специфичан начин доприноси социјалној интеграцији и психолошкој стабилности детета. И пето, постоји бојазан да код геј и лезбо особа постоји већа тенденција ка промискуитетном сексуалном понашању, због чега су њихове заједнице нестабилније, као и да су ГЛ(БТ) особе склоније сексуалном злостављању деце, што децу која одрастају у таквим заједницама доводи у опасност да и сама буду увучена у превремене сексуалне односе или у недолично сексуално понашање.

Ово су „инстинктивне бојазни" најшире јавности, које, наравно, не морају увек да почивају на научно провереним увидима. Зато је, у читавој дебати о „истополном браку", од велике важности и то шта каже друштвена наука. Зорица Мршевић то разуме и зато се на више места позива на налазе научних истраживања. „Истраживања доказују", каже она (82), да „(...)и истополни парови могу да створе породичну атмосферу и одгаје здраву и добро прилагођену децу". Истина, „истраживања доказују и да се деца која одрастају са двоје истополних родитеља суочавају у свом развитку са `фазом тешкоћа` када се не слажу са чињеницом да је њихова породица различита од већине осталих породица око њих. Ту има и доста бола, али то је све део процеса одрастања, кроз који пролазе и деца која одрастају у традиционалним породицама (фаза када деца негирају родитеље)" (83).

„За дечији развитак је од највећег могућег значаја", каже у наставку ауторка, „да одрастају у породичној атмосфери са минимумом свађа, максималном негом, максималном подршком, као и веома јаком и блиском везом између деце и родитеља. Хомосексуални родитељи у стању су да обезбеде топлу атмосферу прожету љубављу. Оно што обезбеђује породичну структуру није, дакле, искључиво биолошка веза између родитеља и деце, већ неговатељски однос између родитеља и деце. Деца рођена, зачета вештачким осемењавањем, или усвојена од истополних парова, нису у ситуацији повећаног ризика од проблема у понашању и психи. Истраживања јасно указују на то да нема никаквих доказа да би само једна врста родитељства могла да буде тако доминантно савршена да искључује све остале облике небиолошког родитељства, као што је усвојење, родитељство очуха и маћеха, храњеништво и родитељство лезбијки и хомосексуалаца" (83-4).

После ових начелних изјава о резултатима научних истраживања, ауторка прелази на навођење примера. „Према резулататима три студије вођене у Сједињеним Државама, Британији и Холандији", каже она (84), „деца рођена у лезбејским паровима, без обзира да ли су зачета `природно` или вештачком инсеменацијом, здрава су и добро прилагођена. Стандардни психолошки тестови не показују никакве разлике између деце хетеросексуалних и лезбејских парова". Овде одмах треба рећи да ауторкин извор за све три студије није неки научни часопис, већ чланак који је емитовала агенција Асошијетед прес (4. априла 1997: наведено на стр. 84 као: Recer, Paul. „Lesbian`s Kids Emotionally Sound", The Associated Press, 4 april 1997). Овакав начин позивања на истраживања није уобичајен у научној литератури. Чланак ове агенције више се не може наћи на интернету. Тако се ништа од

ауторкине интерпретације ових истраживања не може проверити. Ипак, претрагом интернета – на основу ауторкиног доцнијег препричавања ове три студије – посредно сам утврдио да се вест односи на три реферата који су, у априлу 1997, представљени на састанку америчког Друштва за истраживање дечијег развоја (Society for Research on Child Development; UVA, 1997).

Ево како ауторка представља ове три студије. Прва од њих је неименована студија „Шарлоте Питерсон, истраживачице са Универзитета Вирџинија“. У овој студији се каже да у САД „постоји прави `лезбејски бејби бум` у последњих неколико година“, односно да се „све више лезбејских парова одлучује да има децу“. Тај „лезбејски бејби бум“, међутим, како објашњава Мршевићева „додуше још није квантификован, тј. изражен статистичким показатељима, али је сигурно да постоји општи осећај да је све више деце лезбејских парова“ (84).

Овакво представљање једне студије одмах изазива два питања: 1. Зашто се као доказ да нема рђавих учинака одгајања деце у истополним заједницама наводи истраживање које се тиче пораста броја деце у таквим заједницама?; Да ли ауторка верује како је пораст тог броја само по себи доказ да таквих учинака нема? 2. Какво је, уопште, истраживање у коме се за главни налаз каже да он „још није квантификован“, али да „постоји општи осећај“ да је он исправан? Да ли неко научно истраживање може да почива на категорији „постоји општи осећај“ да је нешто тако-и-тако?

Нисам успео да откријем који је изворни текст Шарлоте Патерсон (Charlotte Patterson; и њено презиме је у овој књизи погрешно написано), на који реферира ауторка. Али, Патерсонова је израз „лезбејски бејби бум“ (lesbian baby boom) користила у више својих радова који су претходили поменутој конференцији (Patterson, 1995; 1994; 1992). У првом од њих, она је изашла са проценом да се број деце у САД, коју одгајају лезбигеј родитељи, креће између 6 и 14 милиона (Patterson, 1992). До те процене Патерсонова је дошла тако што је пошла од поставке да је 10 посто становништва САД хомосексуално, као и да 10 посто гејова и 20 посто лезбејки има сопствену децу, и то, у просеку, по двоје. Ова процена је, од стране многих аутора, одбачена као претерена. Рецимо, Стејси и Библарц тврде да се број од 14 милиона деце може односити евентуално само на укупан број свих живих потомака које су икада одгајали лезбигеј родитељи или парови, а никако не и на особе млађе од 18 година које тренутно живе у таквим домаћинствима. Они тај број своде на максимум 9 милиона, али под претпоставком да се као лезбигеј родитељ класификује свако ко је имао хомоеротске жеље (види моју фусноту 5). Но, ако дефиницију лезбигеј родитеља дамо строго на основу сексуалног идентитета родитеља, онда је бројка од 1 милион далеко реалистичнија (Stacey and Biblarz, 2001: 164-5).

Штавише, према попису становништва из 2000. (U.S. Census 2000), у САД је било 594.391 једнополних домаћинстава (301.026 геј и 293.365 лезбејских домаћинстава). Истраживачи претпостављају да је тај број потцењен за 16–19% (Pawelski et al., 2006: 350–51), као и да сваки четврти истополни пар подиже децу (Pawel-

ski et al., 2006: 351). По самом попису из 2000, децу подиже 33 одсто (96.810) ж/ж и 22 посто (66.225) м/м домаћинстава. Када се све прерачуна, уз претпоставку о двоје деце по пару, добија се не више од 350.000 деце која расту у заједницама истополних парова. Процена од милион деце Стејсијеве и Библарца укључује и једнородитељска домаћинства, али је и тих милион деце, заправо, доста „широкогруда" процена.

Све у свему, ако имамо у виду да се Мршевићева позвала на ауторку чија је процена била толико погрешна да је, по веома широкогрудом критеријуму, између 6 и 14 *пуша* премашивала стварно стање, онда опис главног налаза њене доцније студије као „још није квантификован, али постоји општи осећај" можда и није сасвим некоректан. Мада се намеће питање колико је таква студија вредна помињања у научној литератури.

Другу студију, коју помиње у својој књизи, Зорица Мршевић овако описује: „Рејмонд Чен (Raymond Chen), професор на Универзитету Вирџинија, упоредно је анализирао наставничке извештаје о понашању деце лезбејских и хомосексуалних парова са понашањем деце хетеросексуалних парова у три земље у којима се водило истраживање, и није открио никакве разлике између тих група деце. Такође, и деца лезбејских и хетеросексуалних парова, зачета било природно или вештачким осемењавањем, развијају се у складу са нормама шире друштвене заједнице" (84).

И овакво ауторкино извештавање је проблематично. Најпре, реч је о Рејмонду Чану (Raymond W. Chan), а не Чену (Chen), како је ауторка погрешно написала. Затим, није реч о „професору на Универзитету Вирџинија", већ о (тада) докторском студенту код Шарлоте Патерсон (UVA, 1997). Уз то, реч је о студији 80 породица на основу не само извештаја наставника, које помиње ауторка, већ и родитеља (Patterson and Chan, 1999). Деца, дакле, нису непосредно испитивана, већ је о њиховом понашању и о развоју закључивано само на основу извештаја из друге руке, и то особа које у овој ствари не морају бити сасвим објективни.

Међутим, постоје и методолошки сличне студије које дају другачије резултате. Рецимо, аустралијански социолог Сотириос Сарантакос (Sotirios Sarantakos) урадио је, на основу извештаја наставника и родитеља, упоредно истраживање по 58 деце основношколског узраста, која су расла у тројаким породицама: 1. венчаних м/ж парова, 2. невенчаних м/ж парова и 3. м/м и ж/ж парова (Sarantakos, 1996). Деца која су расла код хомосексуалних парова имала су, у односу на друге две групе, слабије оцене из вербалног и писменог изражавања и основних математичких радњи (мада и нешто боље резултате из друштвених наука). Такође, таква деца су ређе укључивана у спортске или друге групне активности, њихови наставници су их чешће описивали као интровертну и усамљену децу, „збуњену" (more confused) у вези полних улога, а и сами хомосексуални парови ређе су посећивали дете у школи и ређе му помагали око домаћих задатака.

Сви ови Сарантакосови налази, и са здраворазумског становишта, нису неочекивани ако имамо у виду да су, у овом истраживању, поређена деца која су ра-

сла у породицама са најчешће оба биолошка родитеља, са децом која су расла код парова у којима је, извесно, само један партнер био биолошки родитељ. Такође, одрастање у м/м и ж/ж домаћинствима свакако је на известан начин социјално издвајало и обележавало ову децу. Стога је Сарантакосов налаз о постојању разлика ипак вероватнији и истиноликији од Чановог налаза, по коме, како извештава Мршевићева, „нема никакве разлике између тих група деце“.

Коначно, трећа студија, на коју се Мршевићева на овом месту позива, описана је овако: “Фиона Таскер, истраживачица са Бирбек Колеџа (Холандија) доказује својим истраживањем да је лезбејска мајка, која није биолошки родитељ, много више окупирана дететом него отац у хетеросексуалном пару. Штавише, биолошка не-родитељка најчешће има главну родитељску улогу у подизању заједничког детета. По резултатима њеног истраживања, 90 посто лезбејских партнерки, не-биолошких родитеља, сматрају да је подизање заједничког детета, заједнички посао, који захтева њихово пуно и активно учешће, док то исто сматра 37 посто хетеросексуалних очева. У дисциплиновању деце узима активно учешће 60 посто лезбејских партнерки, биолошких не-родитељки, за разлику од 20 посто очева из хетеросексуалних парова” (84).

Ни до оригиналаног текста овог реферата нисам успео да дођем, али верујем да је у њему Таскерова изнела налазе истраживања представљеног у чланку Tasker and Golombok, 1998. У овом истраживању се пореди брига о деци подизаној у домаћинствима 15 лезбејских парова са бригом о деци у 84 м/ж породице, на основу извештаја самих укућана. И заиста, партнерке лезбејских мајки више учествују у кућним пословима око детета, него очеви у м/ж породицама. Но, ниво учешћа жене и мушкарца у неговању малог детета зависи и од биолошке, еволутивно настале, јачине нагона за бригу о младима. Он се различито испољава код жена и мушкараца (Geary, 2002; Lopreato and Crippen 1999), што је додатно учвршћено и културним разликама у подели мушко-женских улога у домаћинству. Две жене ће се, из биолошких и културних разлога, свакако другачије старати о беби, од пара мушкарца и жене. Вероватно би истраживање понашања пара мушкарац-мушкарац у неговању детета дало сасвим другачији налаз о учешћу партнера који је небиолошки родитељ у пословима око детета, него овај који се тиче небиолошког родитеља из женско-женског пара.

Међутим, подела посла у домаћинству скопчаног с бригом о детету не говори нам ништа о психолошком развоју самог детета. У истраживању Таскерове, просечни узраст детета био је свега шест година. Психолошки значај оца може бити временом већи, што је дете старије, посебно код дечака (Lamb and Lewis 2010; Furstenberg, 1998; Popenoe, 1996; Biller, 1993). То што лезбејска партнерка мајке у просеку проводи више времена са малим дететом него отац у уобичајеној породици, само по себи не може бити узето за доказ да „нема никакве разлике“ између деце коју подижу мајка и отац, на једној страни, и деце коју подижу мајка и њена партнерка, односно отац и његов партнер, на другој страни. Такав налаз би могао да

следи само из истраживања психолошког и социјалног стања саме деце, и то свих узраста, на узорку довољно великом за поређење и са вишекратним (лонгитудиналним) праћењем испитаника. А истраживање Таскерове је по свему далеко испод ове методолошке норме.

Другим речима, од три истраживања које је Мршевићева у овом одељку књиге навела, једно се бави повећањем броја лезбејских домаћинстава с децом, друго извештавањем наставника о понашању деце у школи, а треће квантитетом и квалитетом бриге о деци коју показују укућани. Ниједно се заправо не бави самом децом и њиховим психолошким стањем. Стога, тешко да иједно од ових истраживања може да послужи као доказ да „нема никакве разлике" између деце одгајане у класичним и лезбигеј породицама.

На још једном месту у књизи Мршевићева се позива на научна истраживања. Реч је о поглављу названом „Истополне породице у цифрама – резултати недавних истраживања" (142-7). Међутим, већина истраживања која се овде представљају заправо су истраживања јавног мнења о томе да ли треба истополном партнерству дати статус брака. Помињу се само два истраживања деце која одрастају код истополних парова.

Прву студију, коју наводи Мршевићева, „написала је Џералдина Моан (Geraldine Moane)" (142). Она је устврдила да, како нас извештава Мршевићева, „тврдње да су деца одгајана од истополних родитеља лошија од деце коју подижу хетеросексуални родитељи не подржавају резултати истраживања. (...)Нема никаквих посебних научних доказа који би подржали изјаву да деца одгајана од стране истополних парова имају развојне проблеме" (142). Како се тачно зове та студија у књизи се не каже, већ се као извор само наводи: „EuroQuir, 18. december 2006" (142).

Немогуће је преко интернет претраживача идентификовати који рад Моанове је посреди. Али, оно што се може сазнати из представљања Џералдине Моан на званичном профилу универзитета у Даблину (UCD, 2011), јесте да Моанова првенствено негује "психологију ослобођења" (liberation psychology), која „спаја феминистичку теорију и постколонијалну психологију", а да се не бави дечијом психологијом. Из њене приложене библиографије (UCD, 2011б), наиме, не види се ниједан рад који се тиче деце, а камоли нека студија која би представљала било самостално истраживање одрастања деце у домовима истополних парова, било прегледну анализу таквих истраживања. Стога, све што је изрекла или написала Моанова, у „EuroQuir"-у, о психолошком стању деце коју одгајају ж/ж и м/м парови, представља занимљиво, али не и одлучујуће научно мишљење о једном питању, односно не би се могло рећи да потиче не само од неоспорног, већ и од било каквог научног ауторитета за ту област.

У истом контексту, Мршевићева помиње и студију Сузан Голомбок (Susan Golombok), такође без назива или извора (осим ако се „EuroQuir", као извор, не односи и на њу?). Голомбокова је, за разлику од Моанове, заиста радила на истражи-

вањима деце у различитим породицама. Могуће је и да се Моанова и на њу позивала. Мршевићева каже да је Голомбокова „презентовала(...) налазе бројних студија“ из којих је „добијен значајан број научних доказа који конзистентно демонстрирају да деца истополних родитеља имају исте перформансе као и деца родитеља различитих полова мерено психолошким инструментима“ (142).

За разлику од Моанове, Голомбокова јесте значајно име за ову тему, премда постоји више озбиљних критика њених истраживања (види Антонић, 2011). Овде ћу само да укажем на то да је начин на који се Мршевићева позива на Голомбокову академски неуобичајен. О њој се не само извештава из друге руке (вероватно преко Моанове), већ и из извора који не спада у научну литературу, а сама истраживања Голомбокове, која би требало да буду доказ за тврдњу да „нема разлике...“, наводе се без имена, без описа методологије и без описа налаза. Стога такво поткрепљивање неке тезе није академски прихватљиво, те је, у крајњој линији, научно недовољно релевантно.

Коначно, рецимо нешто и о три конкретна искуствена истраживања, које Мршевићева на овом месту помиње. Прво од њих тиче се хомосексуалности тинејџера. Она каже: „Крајем јануара 2008. објављено је да 13-14 процената канадских тинејџера прихвата своју истополну оријентацију. Четрнаест процената девојака и 13 процената младића у тинејџерском узрасту је привучено особама истог пола како показује ово истраживање. Резултати Ипсос Реид истраживања јавно су представљени у јануарском броју часописа Paediatrics and Child Health“ (143).

Ово истраживање се лако може идентификовати (као: Frappier et al., 2008), иако ни за њега није наведен извор. Чланак заиста говори о резултатима Ипсос Реид истраживања у Канади, међу 1.171 тинејџера, спроведеном октобра 2005. Међутим, података да „13-14 процената канадских тинејџера прихвата своју истополну оријентацију“, као и да је „четрнаест процената девојака и 13 процената младића привучено особама истог пола“, једноставно нема. Штавише, из табеле 1 на страни 27 види се да, од свих сексуално активних тинејџера (26 посто дечака и 28 посто девојчица), секс *искључиво* са супротним полом има 95 посто дечака и 89 посто девојчица.

Чак и ако претпоставимо да се у неком другом извештају из истог истраживања – али свакако не „у јануарском броју часописа Paediatrics and Child Health“ – помиње налаз да је „четрнаест процената девојака и 13 процената младића привучено особама истог пола“, из тога тешко да може следити закључак „да 13-14 процената канадских тинејџера прихвата своју истополну оријентацију“. На том узрасту сексуални идентитет је далеко од формираног, те постоји конфузија у привлачностима која се јављају, укључив и хомоеротске жеље. Али, из тога што се једном броју тинејџера у једном тренутку допала особа супротног пола, апсолутно не може да следи да сви они „прихватају своју истополну оријентацију“. То је типична супстанцијалистичка грешка, о којој је било речи у првом делу овог рада – стављање знака једнакости између жеље, праксе и идентитета.

Друго искуствено истраживање ауторка представља овако: „У мају 2009. објављени су резултати још једног ирског истраживања. Оно се односи на децу која одрастају у истополним заједницама. Наиме, деца која су васпитавана и одрастају у истополним заједницама су сасвим добро, исто као и деца која живе са својим хетеросексуалним родитељима, тврди ирска стручњакиња за децу, иначе директорка Дечијег истраживачког центра Тринити Колеца у Даблину, проф. Шејла Грин (Sheila Greene). Она је изјавила да нема никаквих доказа да деца лезбејских или геј породица доживљавају проблеме за које су неки људи претпостављали да ће им се дешавати. Професорка је рекла: `Деца из геј и лезбејских породица уопште нису учесталије и сама хомосексуална него деца из других породица, они нису ни збуњена, нити пате од ма каквих менталних поремећаја ни у већем нити у мањем обиму него деца коју подижу њихови биолошки мајка и отац“ (145; правопис и граматика су изворни).

Као извор за овај извештај ауторка наводи чланак из једних ирских новина (доступан преко интернета: Ring, 2009). Међутим, из самог чланка лепо се може видети да никакви „резултати још једног ирског истраживања“ нису „објављени“. Извештач ирских новина само је пренео оно што је професорка Грин говорила као гост на симпозијуму под називом „Питање брака за лезбејске и геј особе“, а који је уприличила ирска Национална геј и лезбејска федерација (National Gay and Lesbian Federation). Новинар нигде није написао да се Гринова том приликом позивала на некаква своја истраживања, а што се из текста њеног излагања, доступног преко интернета (Greene, 2009), такође може видети.

Гринова је, несумњиво, стала на становиште да „истраживања показују да нема разлике...“ – становиште које се може академски легитимно заступати, али и озбиљно одбацивати. О споровима око тог становишта опширније пишем на другом месту (Антонић, 2011), те о томе овде неће бити говора. Али, оно што овде треба рећи јесте да свакако није академски легитимно додавати ставу Гринове и некакве „резултате још једног ирског истраживања деце која одрастају у истополним заједницама“. Академска заједница почива на поверењу у коректност интерпретације извора. Ако се, међутим, покаже да аутор некоректно користи изворе – тако што напросто додаје оно чега у извору нема – онда се поверење губи. А како је оно базично за кумулативну природу научног сазнања, његов губитак често значи својеврсно самоискључење из чланства у академској заједници.

Коначно, на још једном месту Зорица Мршевић помиње неко конкретно искуствено истраживање деце која одрастају у домаћинствима истополних парова. Реч је о „истраживању Dutch-Speaking Free универзитета у Бриселу“ (36-7) које, такође, ауторка наводи без прецизирања извора. Оно се односило на „децу чије су мајке лезбејке, а која су зачета коришћењем донације сперме“ (36). „Истраживачи/ице су пратиле или посматрале 41 дете које одраста у таквим околностима“, пише ауторка, „чији је просек година био 10 и, у поређењу са другом децом која су одрастала у хетеросексуалним породицама, нису нашли никакве разлике у њиховој

друштвеној прилагођености и психолошком здрављу“ (37). Једино је 46 посто деце изразило жељу да сазна нешто више о свом оцу и то „више дечаци, него девојчице“ (37).

Будући да је о овом истраживању дато мало података, нисам успео да га идентификујем, тако да га не могу коментарисати. Једино могу поновити да овакав однос према изворима није академски. Ненавођење извора за научна истраживња на која се реферира, или коришћење новинских (интернет) чланака као *једини* извор у прегледу таквих истраживања, тешко се могу толерисати чак и у семинарским радовима студената на основним студијама (барем не на факултету, на којем предајем). Тим је необичније да су тако ниски академски стандарди присутни у овој књизи која је, између осталог и на основу рецензија, класификована као „научна монографија“.

Све у свему, ауторкина позивања на истраживања су озбиљно дефектна, не само из формалних разлога (тј. због ненавођења, или због лошег навођења извора). Она су дефектна и из садржинских разлога. Већина истраживања које ауторка помиње не тичу се психолошког или социјалног стања деце која одрастају у домаћинствима истополних парова, те не могу бити доказ да „нема разлике“ у психолошким или социјалним последицама које овакви бракови могу имати на децу. Отуда, ауторкино настојање да налазе из ових истраживања употреби као аргумент у прилог проширења установе брака и на истополне парове, не може бити оцењено као научно коректно и успешно.

Закључак

Два су основна закључка овог рада – један се тиче теме „истополног брака“, а други критиковане књиге.

Заступници концепта „истополног брака“ – попут Зорице Мршевић, своде брак на „јавни уговор о трајној љубави“, чиме занемарују две кључне ствари: 1. да је брак друштвена институција (а не само уговорни однос), и 2. да је његова друштвена функција рађање и одгајање деце (а не само друштвено прихватање неке љубавне везе и помоћ пару у њеном очувању). Тиме се суштински редефинише институција брака. Такво редефинисање за последицу има не само отварање брака за истополне парове, већ и за сваку другу уговорну љубавну (сексуалну) заједницу – без обзира на број и пол партнера. Пошто је брак једна од кључних институција друштва, тиме се отвара пут за дубинску промену читавог друштва. Та промена је, у демографском и културном смислу, ризична, и може се с правом претпоставити да носи много више негативних, него позитивних социјалних последица.

Када је реч о квалитету и значају књиге, тешко је отети се утиску да је Зорица Мршевић тему „истополне породице“, нажалост, више обрадила као политичка активисткиња, заинтересована за промоцију одређене политичке агенде, него као непристрасна научница. Мислим да је тиме учинила лошу услугу не само науци,

већ и ствари за коју се залаже. О правној страни књиге треба да говоре правници. Али, њена социолошка страна није непроблематична, а форма је ближа политичко-публицистичком штиву, него научној монографији. Упркос томе, књига Зорице Мршевић *Ка демокраїском друшїву: исїоїолне їородице* није неважна, јер и у нашој науци покреће питање „геј брака" које је, очигледно, већ доспело на политички дневни ред[10]. Овај критички приказ треба схватити, између осталог, и као допринос тој расправи.

ЛИТЕРАТУРА:

ACLU (1991). National ACLU Policy on Polygamy. *American Civil Liberties Union* <http://www.acluutah.org/pluralmarriage.htm> приступљено 27.3.2011.

ACLU (2011а). About the ACLU. *American Civil Liberties Union* < http://www.aclu.org/about-aclu-0> приступљено 27.3.2011.

ACLU (2011б). LGBT & AIDS Project Case Profiles. *American Civil Liberties Union* <http://www.aclu.org/hiv-aids_lgbt-rights/case-profiles> приступљено 27.3.2011.

ACLU (2011в). Finances. *American Civil Liberties Union* <http://www.aclu.org/finances> приступљено 27.3.2011.

Антонић, Слободан (2011). Деца у `истополним породицама`: преглед дебате. (рукопис)

APA (2008). Answers to Your Questions: For a Better Understanding of Sexual Orientation and Homosexuality. <http://www.apa.org/topics/sexuality/sorientation.pdf> приступљено 27.3.2011.

APA (2008). *Lesbian and Gay Parenting*. <http://www.apa.org/pi/lgbt/resources/parenting-full.pdf> приступљено 27.3.2011.

Аристотел (1984). *Полиїика*. Београд: БИГЗ.

Аристотел (1980). *Никомахова еїика*. Београд: БИГЗ.

Аздејковић, Предраг (2009). Бериша с хомосексуалцима у Европу, Тадић у рикверц. *Борба* 1. 8. 2009. <http://www.azdejkovic.com/?p=209> приступљено 27.3.2011.

Bailey, J. Michael; Dunne, Michael P.; Martin, Nicholas G. (2000). Genetic and Environmental influences on sexual orientation and its correlates in an Australian twin sample. *Journal of Personality and Social Psychology* 78 (3): 524-536.

Bailey, J. Michael, Richard C. Pillard, Michael C. Neale and Yvonne Agyei (1993). Heritable Factors Influence Sexual Orientations in Women. *Archives of General Psychiatry* 50 (3): 217-23.

Bailey, J. Michael and Richard C. Pillard (1991). A genetic study of male sexual orientation. *Archives of General Psychiatry* 48 (12): 1089-1096.

[10] У Србији су, током расправе о Предлогу закона против дискриминације (2009), главна тема били геј бракови (Аздејковић, 2009). Али, закључено је да они ипак нису могући, јер члан 62 Устава Србије изричито дефинише брак као заједницу мушкарца и жене. Зато се захтева да се приступи промени Устава (исто). А министар за људска и мањинска права Владе Републике Србије, Светозар Чиплић је 21. фебруара 2009. изјавио да „пре свега због правне сигурности, треба регулисати истополне бракове" (Двоугао, 2009).

Bala, Nicholas (2006). The Debates About Same-Sex Marriage in Canada and the United States: Controversy Over the Evolution of a Fundamental Social Institution. *Brigham Young University Journal of Public Law* 20: 195-232 <http://www.law2.byu.edu/jpl/papers/v20n2_Nicholas_Bala.pdf> приступљено 27.3.2011.

Bancroft, John (1994). Homosexual Orientation The search for a biological basis. *British Journal of Psychiatry* 164 (4): 437-440.

Beyond Marriage (2006a). Beyond Same-Sex Marriage A New Strategic Vision For All Our Families & Relationships, July 26, 2006. *Beyond Marriage* <http://beyondmarriage.org/full_statement.html> приступљено 27. 3. 2011.

Beyond Marriage (2006б). Signatories. *Beyond Marriage* <http://beyondmarriage.org/signatories.html> приступљено 27. 3. 2011.

Biller, Henry B. (1993). *Fathers and Families: Paternal Factors in Child Development*. Westport, CT: Auburn House.

Billy, John O.G, Koray Tanfer, William R Grady and Daniel H. Klepinger (1993). The Sexual Behavior of Men in the United States. *Family Planning Perspectives* 25 (March/April): 52-60.

Black, Dan, Gary Gates, Seth Sanders and Lowell Taylor (2000). Demographics of the Gay and Lesbian Population in the United States: Evidence from Available Systematic Data Sources. *Demography* 37 (2): 139-154.

Brookey, Robert Alan (2002). *Reinventing the Male Homosexual: The Rhetoric and Power of the Gay Gene*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Byne, William (1995). Science and belief: psychobiological research on sexual orientation. *Journal of Homosexuality* 28 (3-4): 303-44.

Б92 (2010). Савет Европе против сексизма у језику. *Б92* 2. 9. 2010. <http://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2010&mm=09&dd=02&nav_id=455911> приступљено 27. 3. 2011.

Б92 (2009). Борис Милићевић *vs* Светозар Чиплић. *Б92 Двоуīао* 21. 2. 2009. <http://www.gsa.org.rs/cms-run/index.php?option=com_content&view=article&id=711:boris-milicevic-svetozar-ciplic-dvougao-b92&catid=36:aktivnosti&Itemid=60> приступљено 27.3.2011.

Cotter, Katie (1997). Dating a man: lesbian leader JoAnn Loulan is having a heterosexual relationship with a man; analysis of its implication in the lesbian community. *The Advocate (The national gay and lesbian newsmagazine)* 18. 2. 1997. <http://www.highbeam.com/doc/1G1-19469442.html> приступљено 27.3.2011.

Cohler, Bertram J. and Robert M. Galatzer-Levy (2000). *The Course of Gay and Lesbian Lives: Social and Psychoanalytic Perspectives*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Delamater, John D. and Janet Shibley Hyde (1998). Essentialism vs Social Constructionism in the Study of Human Sexuality. *The Journal of Sex Research* 35 (1): 10-18.

DuBay, William H. (1987). *Gay Identity The Self Under Ban*. Jefferson, NC and London: McFarland and Company, Inc. Publishers.

Eastman, John C. (2006). Full Faith and Republican Guarantees: Gay Marriage, FMPA, and the Courts. *Brigham Young University Journal of Public Law* 20 (2): 243-274. <http://www.law2.byu.edu/jpl/papers/v20n2_John_Eastman.pdf> приступљено 27.3.2011.

Ernst, Stefan (2010). Europa-Bьrokraten wollen unsere Sprache verschandeln. *Bild* 2.9.2010. <http://www.bild.de/BILD/politik/2010/09/02/europa-buerokraten/wollen-geschlechtsneutrale-sprache.html> приступљено 27. марта 2011.

Eschoffier, Jeffrey (1998). *American Homo: Community and Perversity*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.

Frappier, J., M. Kaufman, F. Baltzer, A. Elliott, M. Lane, J. Pinzon, P. McDuff (2008): Sex and sexual health: A survey of Canadian youth and mothers. *Paediatrics and Child Health* 13 (1): 25-30 <http://www.pulsus.com/journals/pdf_frameset.jsp?jnlKy=5andatlKy=7736andisArt=tandjnlAdvert=PaedsandadverifHCTp=_NPandsTitle=Sex%20and%20sexual%20health:%20A%20survey%20of%20Canadian%20youth%20and%20mothers,%20Pulsus%20Group%20IncandHCtype=Consumer> приступљено 27.3.2011.

Furstenberg, Frank F. Jr. (1998). Social capital and the role of fathers in the family. In: A. Booth and N. Crouter (eds.), *Men in families: When do they get involved? What difference does it make?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 295-301.

Gallagher, Maggie (2004). (How) Will Gay Marriage Weaken Marriage as a Social Institution: A Reply to Andrew Koppelman. *University of St. Thomas Law Journal* 2 (1): 33-72 <http://www.marriagedebate.com/pdf/UST_fall2004.pdf> приступљено 27.3.2011.

Gamson, Joshua (2002). Must Identity Movements Self-Destruct? In: Ken Plummer (ed.), *Sexualites: Critical Concepts in Sociology*, London and New York: Routledge, pp. 515-537.

Geary, David. C (2002). Sexual selection and human life history. In: R. Kail (ed.), *Advances in child development and behavior* (Vol 30). San Diego, CA: Academic Press, pp. 41-101 <http://web.missouri.edu/~gearyd/LifeHisPDFfinal.pdf> приступљено 27.3.2011.

Gabard, Donald, L. (1999). Homosexuality and the human genome project: Private and public choices. *Journal of Homosexuality* 37 (1): 25-51.

Greene, Sheila (2009). Do Children Need Parents Of Both Sexes? In: C. O'hUultachain & A. Smyth (eds.), *Marraige matters for lesbian and gay people in Ireland*, Dublin: National Gay and Lesbian Federation, pp. 14-16 <http://www.nlgf.ie/Publications_&_Policy_files/NLGF_MM_Symposium-Proceedings_09.pdf> приступљено 27.3.2011.

Haynes, James D. (1995). A Critique of the Possibility of Genetic Inheritance and Homosexual Orientation. *Journal of Homosexuality* 28 (1-2): 91–114.

Hofferth, Sandra L. and Kermyt G. Anderson (2001). Biological and Stepfather Investment in Children. *PSC Research Report,* Report No. 01-471, Population Studies Center at the Institute for Social Research, University of Michigan <http://www.psc.isr.umich.edu/pubs/pdf/rr01-471.pdf> приступљено 27.3.2011.

Javaid, Ghazala Afzal (1993). The Children of Homosexual and Heterosexual Single Mothers. *Child Psychiatry and Human Development* 23 (4): 235-248.

Johnson, Robert L. and Diane K. Shrier (1985). Sexual Victimisation of Boys: Experience at an Adolescent Medicine Clinic. *Journal of Adolescent Health Care* 6 (5): 372-376.

Johnson, Anne M, Jane Wadsworth, Kaye Wellings, Sally Bradshaw and Julia Field (1992). Sexual Lifestyles and HIV Risk. *Nature* 360 (3.12.1992): 410-412.

Kauth, Michael R. (2000). *True Nature: A Theory of Sexual Attraction*. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Kurtz, Stanley (2006). The Confession: Have same-sex-marriage advocates said too much? *National Review Online* (31.10.2006) <http://www.nationalreview.com/articles/219092/confession/stanley-kurtz> приступљено 27.3.2011.

Kurtz, Stanley (2008). Beyond Gay Marriage: The Road to Polyamory. In: Alan Soble and Nicholas P. Power (eds.), *The Philosophy of Sex: Contemporary Readings*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, pp. 179-196.

Lamb, Michael E. and Charlie Lewis (2010). The Development and Significance of Father-Child Relationships in Two-Parent Families. In: Michael E. Lamb (ed.), *The Role Of The Father In Child Development*, New Jersey: John Wiley & Sons, pp. 94-153.

Lengstrцm, Niklas, Qazi Rahman, Eva Carlstrцm and Paul Lichtenstein (2010). Genetic and Environmental Effects on Same-sex Sexual Behaviour: A Population Study of Twins in Sweden. *Archives of Sexual Behavior* 39 (1): 75–80.

Lattin, Don (2004). Bay Area Committed to Marriage for the Masses: Polyamorists Say They Relate Honestly to Multiple Partners. *San Francisco Chronicle* 20.4.2004. <http://articles.sfgate.com/2004-04-20/bay-area/17423451_1_same-sex-marriage-universalists-gay-rights-movement> приступљено 27.3.2011.

Laumann, Edward, O., John N. Gagnon, Robert T. Micheal, and Stuart Michaels (1994). *The Social Organization Of Sexuality Sexual Practices of the United States*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Leigh, Barbara C, Mark T. Temple and Karen F. Trocki (1993). The Sexual Behavior of US Adults: Results from a National Survey. *American Journal of Public Health* 83 (October): 1400-1408.

LeVay, Simon (1991). A difference in hypothalamic structure between heterosexual and homosexual men. *Science* 253 (5023): 1034-1037.

Lopreato, Joseph and Timothy Crippen (1999). *Crisis in Sociology: The Need for Darwin*. Piscataway (New Jersey): Transaction Publishers.

Manosevitz, Martin (1970). Early Sexual Behavior in Adult Homosexual and Heterosexual Males. *Journal of Abnormal Psychology* 76 (3): 396-402.

Morgan, Patricia (2002). *Children as Trophies? Examining the Evidence on Same-Sex Parenting.* Newcastle-upon-Tyne: The Christian Institute. <http://www.christian.org.uk/pdfpublications/childrenastrophies.pdf> приступљено 27.3.2011.

Mondimore, Francis Mark (1996). *A Natural History of Homosexuality*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.

Мршевић, Зорица (2009). *Ка демократском друштву: истополне породице*. Београд: Институт друштвених наука.

Murphy, Timothy F. (2000). *Readers Guide to Lesbian and Gay Studies*. Chicago and London: Fitzroy Dearborn Publishers.

Nee, Victor and Paul Ingram (1998). Embeddedness and Beyond: Institutions, Exchange, and Social Structure. In: Mary C. Brinton and Victor Nee (eds.), *The New Institutionalism in Sociology*, Stanford, CA: Stanford University Press, pp. 19-45.

Parker David Allen and John P. De Cecco (1995). Sexual Expression: A Global Perspective. In: De Cecco and Parker (eds), *Sex, Cells, and Same-Sex Desire: The Biology of Sexual Preference*, New York: Harrington Park Press.

Pawelski, James G. et al. (2006). The Effects of Marriage, Civil Union, and Domestic Partnership Laws on the Health and Well-Being of Children. *Pediatrics* 118 (1): 349-364 <http://pediatrics.aappublications.org/cgi/content/full/118/1/349> приступљено 27.3.2011.

Пејтмен, Керол (2001). *Полни уговор*. Београд: Феминистичка 94.

Patterson, Charlotte J. (1995). Families of the Lesbian Baby Boom: Parents' Division of Labor and Children's Adjustment. *Developmental Psychology* 31 (1): 115-123.

Patterson, Charlotte J. (1994). Children of the lesbian baby boom: Behavioral adjustment, self-concepts, and sex-role identity. In: B. Greene and G. Herek (eds), *Contemporary perspectives on lesbian and gay psychology: Theory, research and application*, Beverly Hills, CA: Sage, pp. 156-175.

Patterson, Charlotte J. (1992). Children of lesbian and gay parents. *Child Development* 63: 1025-1042.

Patterson, Charlotte J. and Raymond W. Chan (1999). Families Headed by Lesbian and Gay Parents. In: Michael E. Lamb (ed.), *Parenting and Child Development in "Nontraditional" Families*, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 191-220.

Plutarh (1988). *Usporedni ћivotopisi 1* (Likurg). Zagreb: August Cesarec, str. 85-107.

Popenoe, David (1996). *Life Without Father: Compelling New Evidence That Fatherhood and Marriage are Indispensable for the Good of Children and Society*. New York: The Free Press.

Rafkin, Louise (1990): *Different Mothers: Sons and Daughters of Lesbians Talk about their Lives*. Pittsburgh: Cleis Press.

Redding, Richard E. (2008). It's Really About Sex: Same-Sex Marriage, Lesbigay Parenting, And The Psychology Of Disgust. *Duke Journal Of Gender Law and Policy* 15: 127-193.

Ring, Evelyn (2009). Children of same sex parents 'do just as well'. *Irish Examiner* 8.5.2009: <http://www.irishexaminer.com/ireland/snkfcwmhmh/rss2/> приступљено 27.3.2011.

Rose, Hilary (1996). Gay Brains, Gay Genes and Feminist Science Theory. In: Weeks, Jeffery and Janet Holland (eds), *Sexual Cultures Communities, Values, and Intimacy*, London: St. Martin's Press, pp. 53-74.

Sarantakos, Sotirios (1996). Children in three contexts: family, education and social development. *Children Australia* 21: 23-31.

Satinover, Jeffrey (1999). The Biology of Homosexuality: Science or Politics? In: Christopher Wolfe (ed.), *Homosexuality and American Public Life*, Dallas: Spence, pp. 3-61.

Scruton, Roger (2006): Sacrilege and Sacrament. In: Robert P. George and Jean Bethke Elshtain (eds), *The Meaning of Marriage: Family, State, Market and Morals*, New York: Scepter Publishers, pp. 3-28.

Seidman, Stuart N. and Rieder, Ronald O. (1994). A Review Article of Sexual Behavior in the United States. *American Journal of Psychiatry* 151 (March): 330-341.

Somerville, Margaret (2005). What About the Children? In: Daniel Cere and Douglas Farrow (eds.), *Divorcing Marriage: Unveiling the Dangers in Canada's New Social Experiment*, Montreal/ Kingston: McGill-Queen's University Press, pp. 63-78.

Stacey, Judith and Timothy Biblarz (2001). (How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter? *American Sociological Review* 66: 159-183.

Stewart, Monte Neil (2006). Genderless Marriage, Institutional Realities, And Judicial Elision. *Duke Journal Of Constitutional Law and Public Policy* 1: 1-78 <http://marriagelawfoundation.org/publications/Duke Article.pdf> приступљено 27.3.2011.

Stewart, Monte Neil (2007). Eliding in Washington and California. *Gonzaga Law Review* 42 (3): 501-46 <http://www.manwomanmarriage.net/jrm/pdf/Eliding_in_WA_and_CA.pdf> приступљено 27.3.2011.

Suffredini, Kara S. and Madeleine V. Findley (2004). Speak Now: Progressive Considerations on the Advent of Civil Marriage for Same-Sex Couples. *Boston College Law Review* 45 (3): 595-618 <http://www.bc.edu/dam/files/schools/law/lawreviews/journals/bclawr/45_3/02_TXT.htm> приступљено 27.3.2011.

Tasker, Fiona and Susan Golombok (1995). Adults Raised as Children in Lesbian Families. *American Journal of Orthopsychiatry* 65 (2): 203–215.

Tasker, Fiona and Susan Golombok (1997). *Growing Up in a Lesbian Family*. New York: Guilford.

Tasker, Fiona and Susan Golombok (1998). The role of co-mothers in planned lesbian-led families. *Journal of lesbian Studies* 2 (4): 49-68.

Terry, Jennifer (1999). *An American Obession: Science, Medicine, and Homosexuality in Modern Society*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

UCD (2011a). Dr Geraldine Moane: Biography. *University College Dublin* <http://www.ucd.ie/research/people/psychology/drgeraldinemoane/> приступљено 27.3.2011.

UCD (2011б). Dr Geraldine Moane: Publications. *University College Dublin* <http://www.ucd.ie/research/people/psychology/drgeraldinemoane/publications/> приступљено 27.3.2011.

UVA (1997). Children Conceived Via Donor Insemination Develop Normally, Study Shows. *UVA Today* 8.4.1997 <http://www.virginia.edu/topnews/textonlyarchive/April_1997/donor.txt> приступљено 27.3.2011.

Van Wyk, Paul H. and Chrisann S. Geist (1984). Psychosocial Development of Heterosexual, Bisexual, and Homosexual Behaviour. *Archives of Sexual Behaviour* 13 (6): 505-544.

Weeks, Jeffrey (1995). *Sexuality and Its Discontents Meanings: Myths and Modern Sexualities*. London: Routledge and Kegan Paull.

Weeks, Jeffrey, Brian Heaphy and Catherine Donovan (2001). *Same Sex Intimacies Families of Choice and Other Life Experiments*. London: Routledge.

West, Donald J. (1997). Supposed Origins of Homosexuality and Implications for Social Control. In: West, Donald J. and Richard Green (eds), *Sociolegal Control of Homosexuality: A Multi-Nation Comparison*, New York and London: Plenum Press.